

УДК 32.323

ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНИМ СКЛАДНИКОМ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Юлія Магдич

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра державного управління
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна*

Розглянуто політичне маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в історичному контексті. Визначено базові характеристики політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в традиційній, модерній і постмодерній парадигмі.

Ключові слова: соціально-політичне управління, політичне маніпулювання, політична культура, суспільна свідомість, цінності.

Створення політичних інститутів і стандартів, що були б ефективні та адекватні особливим викликам сучасності, є актуальною та важливою проблемою. Суспільні трансформації викликають відповідні зміни у процесах політичного управління та маніпулювання. Загальновідомо, що політична влада є основним засобом політичного керівництва та управління суспільством. Однією з форм соціально-політичного управління є маніпулювання. Якщо розглядати політичну владу в системі «панування – підкорення», то тактики маніпулювання реалізуються через політичну рекламу, пропаганду тощо. Маніпулювання також пов'язане з владою-функцією, яка спрямована на підтримку стабільності політичної системи, стану оптимального функціонування та розвитку. Отож ідеться про нормативність, уніфікацію, інтеграцію, що конструюється політичною системою, та роль цінностей у політичній діяльності. Нормативний і ціннісний аспекти є провідними для адміністративно-правового та соціально-політичного складників політичного управління відповідно. За посередництвом норм і цінностей реалізується маніпулятивні практики. Ціннісно-нормативні компоненти є структурними компонентами як масової, так й індивідуальної свідомості, а отже – і політичної культури. Маніпулювання можна зарахувати не тільки до комунікативної підсистеми політичної системи, але й до функціональної. У цьому контексті маніпулювання, що безпосередньо пов'язане із функціонуванням політичної влади, існує на всіх історичних етапах суспільно-політичного розвитку.

При цьому зрозуміло, що вплив на політичну свідомість і поведінку є відмінним на традиційному, модерному і так званому постмодерному етапах суспільного розвитку. У структурі політичної свідомості, що є компонентом політичної культури, одним із найважливіших є ціннісно-світоглядний складник, оскільки цінності мають потужне мотиваційне значення для політичної поведінки. Тому вивченням генези політичного маніпулювання ціннісним складником політичної свідомості є важливим, оскільки відповідна культурна динаміка впливає на функціонування політичної системи загалом. Практичне значення такої інтелектуальної розвідки полягає у спробі проаналізувати основні характеристики політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в історичному контексті. Особливо важливим визначення специфічних тенденцій соціально-політичного управління та маніпулювання є для України як держави, що модернізується та періодично стикається із системними кризами. Як формальні, так і змістові

характеристики політичного маніпулювання суспільною свідомістю змінюватимуться і надалі, а зміни ціннісних орієнтацій суспільства відіграють визначальну роль у виникненні та розвитку демократичних політичних інститутів.

Однак зауважимо, що подібний пошук тенденцій і тлумачення суспільно-політичного життя як великого історичного процесу – переходу від традиційного до модерного суспільства, який трансформує весь світ без винятків, включно з традиційними суспільствами, – притаманний модернізаційним теоріям. Останні втрачають свою актуальність, і, як зауважує Я. Грицак, це «певною мірою сталося під впливом саме постмодерністичної критики, яка у кожній спробі створити «велику розповідь» (метанаратив) бачить більш чи менш погано замасковане прагнення до домінування» [2]. Пропонуємо до використання в дослідженні теми статті розмежування основних історичних етапів на премодерн (або традиційний), модерн і постмодерн (відповідні аграрному, індустріальному, постіндустріальному суспільствам). Зрозуміло, що так зване традиційне суспільство відрізняється від сучасного нам за політичними, економічними, культурними тощо параметрами. Відповідна трансформація політичних структур досліджувалася численними зарубіжними та вітчизняними вченими. Основною цінністю у традиційній парадигмі є безпека. Якщо згадати так звану «піраміду Маслоу» (враховуючи зауваження про те, що, незважаючи на свою популярність, вона має низьку валідність), то безпека належить до базових людських потреб. Потреби в самореалізації тощо актуалізуються на більш пізніх етапах як індивідуального, так і суспільного розвитку. Безпека є однією з пріоритетних цінностей традиційного суспільства. Ця теза підтверджується результатами дослідження Р. Інглегарта: у разі виникнення загрози фізичному виживанню людей головного значення набувають цінності виживання (survival values) [1]. В ієрархії потреб безпека та стабільність мають пріоритетне значення, що, як довів Д. Канеман, пояснюється особливостями психології людини. Маніпулювання складним функціональною підсистемою політичної системи орієнтоване на збереження суспільно-політичної стабільності та установки взаємної згоди щодо панівної системи цінностей. Актуалізувати ціннісні орієнтири «безпеки» та «стабільності» в суспільній свідомості можливо завдяки впливу на її емоційну компоненту. Апеляція до цінностей «виживання» у маніпулюванні впливає на політичну поведінку. У фокусі політичного маніпулювання будуть такі теми, як патріотизм, героїзм, самопожертва (що на модерному етапі стануть елементами «законного (або легітимного) світогляду та відповідних форм політичної поведінки із сильною позитивною орієнтацією на панівну політичну систему).

Міфологічність традиційної свідомості сприяє здійсненню маніпулятивних впливів. Ще М. Вебер зазначав, що «не інтереси (матеріальні та ідеальні), не ідеї безпосередньо панують над поведінкою людини, а «картини світу», які створені «ідеями». Основу таких «картин світу» становить система цінностей і переконань, що детермінує поведінку людей, визначає форми та шляхи реалізації їхніх інтересів. Цінності виступають мотиваційним базисом політичної культури. Отже, приховане коригування свідомості усталює або змінює ціннісні системи в потрібному для маніпулятора напрямі, й у такий спосіб здійснюється вплив на політичну поведінку. Серед способів конструювання «картин світу» провідне місце посідає й посідає політична міфотворчість. Один із перших дослідників політичного міфу, американський політолог Г. Лассвелл описав його як інструмент моделювання колективних уявлень, що містить значимі символічні цінності.

Водночас наголосимо, що маніпулювання не є основною формою політичного керівництва та управління суспільством на традиційному етапі його розвитку. Окрім відсутності суто технічних засобів, це пояснюється самими характеристиками цього суспільства та особливостями масової свідомості її членів. Для цього етапу більш притаманне пряме управління, ієрархічність влади, використання примусових засобів тощо. Лише з розши-

ренням сфери свободи, зокрема політичної, поширюються маніпулятивні технології як спосіб забезпечення лояльної, конформної політичної поведінки та відповідного стану масової свідомості.

Цілком погоджуємось із висновками М. Шульги, про те, що «в умовах домонополістичного капіталізму завчасна організація свідомості людей і спрямований вплив на неї не мають якогось суттєвого значення для політичного життя суспільства й не використовуються в тому масовому масштабі, тому в умовах монополістичного капіталізму організований і систематичний вплив на індивідуальну свідомість стає невід'ємним елементом механізму регулювання політичного життя суспільства. Такий вплив і є змістом проблеми соціально-політичного управління [4, с. 59]. Політичне управління забезпечує досягнення стабільності політичної системи шляхом укорінення у свідомості людей переконання щодо її виправданості, недоторканості, природності. У поведінці індивідів таке переконання присутнє як установка на взаємну згоду щодо панівної системи цінностей. Отже, ціннісні моделі можуть визначати політичну поведінку та піддаватися впливу, зокрема маніпулятивному. Стратегічно маніпулювання зосереджено на базових (центральных) ціннісних елементах. У традиційній парадигмі такою цінністю є безпека. А самі характеристики суспільства премордальної традиції лише сприяють поширенню маніпулятивних впливів. Політичні традиції самі по собі є найбільш стійкими елементами політичної культури. Цінності як компоненти традиції повільно піддаються змінам. Окрім того, міф залишається ефективним інструментом політичного маніпулювання і в сучасному суспільстві.

Модернізація як розвиток суспільства економічно – через індустріалізацію, політично – через бюрократизацію – це перехід від традиційних ціннісних систем до нових, модерних. У політологічному контексті модернізація може розглядатися, якщо використати термінологію К. Поппера, як перехід від «закритого» до «відкритого суспільства» з переважанням в останньому демократичних принципів організації політичного. Модернізаційні зміни стосувалися владних структур: від релігійної влади – до раціонально-бюрократичної, від старої ієрархізованої – до децентралізованої, від традиційної легітимності – до раціонально-легальної. Історично ліберальна ідеологія вписана в логічну схему модерну. Свобода стає найбільшою цінністю модерного суспільства. Свобода є причиною та наслідком подальшого генезису засад політичної влади. Розширення сфери політичних та економічних свобод, демократизація змінили форми управління. Масовий характер суспільства та роль засобів масової інформації у XX столітті перетворили маніпулювання в основну форму управління свідомістю та поведінкою людини. При цьому на етапі модерну примус залишається інструментом контролю, насамперед політичної поведінки, тоді як маніпуляція спрямована на контроль над політичною свідомістю та її світоглядно-ціннісними структурами. Якщо на попередньому етапі такий контроль (хоч і у незначних масштабах) здійснювався переважно через емоційну сферу, то на модерному етапі додається когнітивний складник. Критична раціональність сама по собі є перешкодою для здійснення маніпуляцій із політичною метою, водночас вона містить механізми, що полегшують контроль та управління людиною. Тож з історичної ретроспективи політичне маніпулювання суспільною свідомістю змінює свої форми та зміст, а отже – якісні та кількісні ознаки, адаптуючись до змін суспільно-політичного життя та ціннісних систем.

Отже, два етапи суспільно-політичного розвитку – традиційний і модерний – відрізняються за пріоритетністю «цінностей виживання» або «цінностей самовираження». Ціннісна система традиційного суспільства змінює свій зміст на більш ліберальний, індивідуальний, раціональний і приватний, трансформуючи політичні структури та державні інститути. З розширенням сфери свободи, зокрема політичної, поширюються маніпулятив-

ні технології як спосіб забезпечення лояльної, конформної політичної поведінки та відповідного стану масової свідомості. Контроль над процесом формування ціннісних орієнтацій стає важливим компонентом політичного управління та маніпулювання.

Розширення сфери свободи, закріплення у масовій свідомості відповідних цінностей ускладнює реалізацію влад, що мають суто примусовий, дисциплінарний характер. У таких умовах виникає необхідність застосувати маніпулятивні механізми відтворення лояльності державної влади, що була десакралізована унаслідок демократичних змін. Політичне маніпулювання набуває характеру атрибутивної форми управління суспільством зі зниженням рівня легітимності влади. Розвиток політичного маніпулювання пов'язаний із проблемою легітимності державної влади. Криза легітимності, у свою чергу, дотична до розширення сфери громадянських прав і свобод.

На модерному етапі технічний розвиток засобів масової інформації створив умови для використання політичного маніпулювання суспільною свідомістю на систематичному рівні. Подальші технологічні інновації (наприклад, поява глобальних соціальних мереж, нових медіа, що є інтерактивними, мультимедійними, цифровими) уможливають подальші трансформації досліджуваного феномена. Соціальні мережі є одним із головних маніпулятивних інструментів у «політиці постправди». Основним ресурсом медіакратії та нетократії та їхнього маніпулятивного впливу є доступ до достовірної інформації. Зберігається тенденція до розширення спектру застосування маніпулятивних технологій із політичною метою та поява їхніх нових форм. Ідеться не стільки про змістовні, скільки про формальні зміни у структурі політичного маніпулювання. Водночас відбуваються зміни у ціннісно-світоглядній компоненті суспільної свідомості. Констатується, що прискорюється ствердження цінностей самовираження й одночасно сповільнюється секулярно-раціональна тенденція. Цінності самовираження плюралістичного характеру як такі та сфера політичних, громадянських свобод загалом переважають у ціннісних системах сучасності. У свою чергу, подальше поширення емансипації у політичній сфері ускладнює масове систематичне використання маніпулятивних технологій у політиці. Однак, з іншого боку, саме варіативність політичних цінностей і смислів у постмодерні сприятимуть подальшому формальному вдосконаленню зазначених технологій. Безпекові пріоритети також трансформуються, оскільки ризики постіндустріального розвитку фундаментальним чином відрізняються від доіндустріальних і постіндустріальних. Високий ступінь життєвої захищеності та особистої незалежності забезпечує більш високий рівень сприйняття ризиків. Особиста захищеність і незалежність є так би мовити «ціннісними рамками», межами яких визначені можливості політичного маніпулювання. Сам формат ціннісних рамок (так званий фреймінг), у свою чергу, може слугувати прикладом сучасної технології маніпулювання. Наприклад, поетапне розширення або зміна параметрів таких рамок дають змогу змінювати глибокі ціннісні установки масової та індивідуальної політичної свідомості. Однією з таких технологій є так зване «вікно Овертона». Окрім фреймінгу, у сучасному політичному маніпулюванні використовується така технологія, як праймінг. У процесах політичного маніпулювання на сучасному етапі здійснюється вплив як на емоційний складний політичної свідомості, так і на когнітивний.

Якщо технологічні нововведення кардинально змінюють способи політичного маніпулювання, то існуючий рівень управління та усвідомлення поточних змін низький, порівняно із сучасними викликами суспільно-політичної системи. Якщо свобода є політичним лейпмотивом для парадигми модерну, то фундаментальна цінність традиційного етапу – це безпека. Ці дві цінності мають складний взаємозв'язок на сучасному етапі, їх оптимальне поєднання є одним із пріоритетних завдань державної політики.

Отже, можливо констатувати, що маніпулятивні практики в політичному управлінні використовувалися на всіх етапах суспільного розвитку. Також маніпулювання неминуче охоплює ціннісні орієнтації масової свідомості. Оскільки поняття масового суспільства з'являється у XX столітті, то маніпулювання набуває інших масштабів і системного характеру, отримуючи статус атрибутивного складника політичного управління. Подальші технологічні інновації впливатимуть на майбутні зміст і форми політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості.

Список використаної літератури

1. Вельцель К., Инглхарт В. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. М.: «Новое издательство», 2011. 464 с.
2. Грицак Я. Вибрані питання європейської історії. URL: https://edx.prometheus.org.ua/courses/UCU/History001/2016_T1/about.
3. Инглхарт Р. Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир. М.: «Мысль», 2018. 334 с.
4. Шульга М. Соціально-політичне управління. К.: Центр учбової літератури. 2008. 248 с.

GENESIS OF THE POLITICAL MANIPULATION WITH VALUE-WORLD-VIEW COMPONENT OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

Yulia Magdych

*Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of Philosophy, Department of Public Administration
Volodymyrska str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine*

The political manipulation of the value-ideological component of social consciousness in the historical context was considered. The basic characteristics of political manipulation of the value-ideological component of social consciousness in the traditional, modern and postmodern paradigm were determined.

Key words: socio-political management, political manipulation, political culture, public consciousness, values.